

Владислав Ґрешлик,
кандидат мистецтвознавства, доцент
Пряшівського університету, Словаччина

ПАТРОЦІНІЇ ЦЕРКОВ ВІЗАНТІЙСЬКО- СЛОВ'ЯНСЬКОГО ОБРЯДУ В СХІДНІЙ СЛОВАЧЧИНІ ТА ЇХНІ ІКОНИ (ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ)

Розглянуто патроцінії церков східного обряду в Словаччині від найдавніших часів до 1995 р. На основі збережених пам'яток (визначаються найбільш характерні приклади іконопису Східної Словаччини XVII–XXI ст.

Ключові слова: церкви, патроцінії, ікони, Покров Богородиці, Різдва Богородиці, Успення Богородиці, Східна Словаччина.

Дотеперішні публікації про іконопис з проблематики храмових ікон на теренах Східної Словаччини звертали увагу лише в рамках загальних досліджень¹. Вибір патроцінія², відповідно і його візуальної передачі, був, як й інше, обумовлений різними чинниками: крім релігійно-культурних впливів, маємо на увазі державну владу, місцеві традиції. За допомоги патронів церкви віруючим ставали ближчими та зрозумілішими, в першу чергу, моральні ідеали.

Патроцінії Східної Словаччини в церквах візантійсько-словянського обряду Мукачівської греко-католицької єпархії та згодом, після відокремлення, в рамках Пряшівської єпархії, від самого початку різко відрізнялися від решти території Словаччини в рамках Угорщини. Не знайти серед них свв. Єлісавети, Антонія Падуанського, Варфоломія, Егидія, Франтішека Асіського, Емеріха, Ладислава, Мартина, Стефана Короля, Урбана і ін. Наші предки давали перевагу перед згаданими та іншими патроцініями типово східним святам та святим: Покрову Богородиці, Димитрію, Параскеві, Василю, Козьмові та Дем'яну. Аналогічна ситуація була і в інших західноукраїнських регіонах³.

Для патроціній характерна відносна стабільність. Свідченням цього є й тільки що наведені, які збереглися в окремих селах до наших днів. Патроцінії були пов'язані не з об'єктом, а з місцевістю, прикладом чого можуть бути їхні повтори в одному селі після того, як там громада іншої конфесії змушена була побудувати нову церкву, часто навіть неподалік першої. Якщо все ж таки доходило до зміни патроцінія, мусили для цього бути поважні причини, т. зв. іктус. В руських селах Словаччини цей процес почався в другій половині XVIII ст., підсилювався в XIX ст. і, особливо, після Першої світової війни та змін в суспільстві, що проходять з 1989 року. Якраз в наведені відтинки часу було найбільше ремонтів та перебудовувань дерев'яних храмів, які з кінця XVIII ст. взагалі стали усувати й зводити муровані. Разом з побудовою нових церков в останніх десятиях роках XX ст. такі об'єкти з новим висвяченням могли змінити патроціній, а попередньому, в кращому випадку, залишили менші споруди (напр. каплиці).

Окремі фактичні дані ми почерпували із Схематизмів Греко-католицької церкви за 1835–2008 рр.⁴, Православних календарів 90-х років XX ст.⁵, мо-

Рис. 1. Покров. 1652 р. З с. Рететівка.

Рис. 2. Покров. Друга половина XVII ст. Греко-католицька церква арх. Михаїла, с. Шеметківці.

нографій про патроцінії Словаччини⁶ та особистих консультацій з представниками наведених церков та священниками парафій. Тому що процес побудови нових храмів продовжується й цифри таким чином постійно міняються, ми обмежимося періодом до 1995 р. Тоді існувало 459 церков та 88 каплиць греко-католицьких та 75 православних церков. Крім того, візьmemo до уваги й нині вже неіснуючі храми.

Велика пошана до Богородиці в регіоні Східної Словаччини проявилася і в тому, що Вона стала Покровителькою найбільшої кількості храмів різних присвят. До цього числа належить також 81 церква Покрова Богородиці.

Покров Пресвятої Владичиці нашої Богородиці та Приснодіви Марії, така повна назва свята, яке православною церквою було встановлене на честь події, що сталася в 910 р. в Константинополі. В цьому часі (декотрі наводять ще й 911 рік) місту загрожували вороги. Ті, що пам'ятали про допомогу Заступниці Небесної, і тепер звернулися до Неї з молитвами та покаанням. У Влахернському храмі, де зберігалася риза Богородиці, під час всеношної Божа Матір появилася у повітрі й молилася, оточена ликами ангелів, пророків та апостолів. Вона простягла своє біле покривало (омофор) над християнами із словами молитви про спасіння світу від бід та страждань. Це чудо не було доступне всім. Його побачив св. Андрій Юродивий й спитався свого учня, праведного Єліфанія: “Чи бачиш, брате, Царицю та Владичицю всіх,

що молитися за весь світ? – Бачу, святий отче, й жахаюся”, – мав відповісти Єпіфаній. Підбадьорені цим візантійці-греки перемогли неприятеля. Честь встановлення цього свята належить київській Руській церкві. Таким чином Православна Церква, приблизно з XII ст., почала святкувати цей день (1/14 жовтня) й дуже шанувати. Був складений й Акафіст Покрову.

Перші відомі нам церкви Покрови були в Києві та Володимирі на Клязьмі (XII ст.). Найдавніші зображення цього сюжету знаходяться на дверях собору Різдва Богородиці в м. Суздаль (1230-ті рр.) та на стіні собору св. Юрія в Юрієві Польському (перша половина XII ст.). Саме в Київській державі, як вважають історики, треба бачити те середовище, де сформувалася іконографія Покрови Богородиці⁷. Найновіші дослідження доводять візантійське походження цієї іконографії, яка згодом була переосмислена “на старокіївському ґрунті”⁸. Навколо виникнення та формування іконографії Покрови на українській основі Галичини розгорнулася в останніх роках гостра полеміка між Володимиром Александровичем⁹ та Василем Пуцком¹⁰.

На сьогодні про іконографію українських та інших східноєвропейських ікон Покрова існує, крім вже згаданих, низка публікацій узагальнюючого й аналітичного плану¹¹.

Виходячи з досліджень та аргументації В. Александровича, іконографія Покрова справді могла сформуватися якраз в рамках давньоукраїнської культури. Непрямим доказом цього є й встановлення за допомогою радіовуглецевого методу віку дошки ікони Покрова із Західної України не пізніше початку XII ст.¹² В XIV ст. виступають вже два розвинені варіанти Покрова. Перший звикли називати новгородським¹³. Тут Богородиця представлена як Оранта (Влахернська), що стоїть на тлі вітварної стіни. Над Нею архангели Михаїл та Гавриїл розпростерли покров, під котрим опинилися не тільки Богородиця з піднятими руками, але й лики святих: справа – лик пророків, святих та мучеників, зліва – лик апостолів, преподобних мужів та преподобних жон. Всі лики стоять на хмарках й створюють чудо. Внизу, в аркадах, на амвоні, стоїть Роман Сладкопівець (жив в VI ст., свято 1.10.) й держить сувій з написом: “Діва днесь Пресущественнаго рождаєть...” По сторонах лики крилошан, цар Лев Премудрий, цариця з супроводом; направо – патріарх та св. Андрій Юродивий з Єпіфанієм.

Рис. 3. Покров. Початок XVIII ст., с. Кожухівці.

Рис. 4. Покров. Друга половина XVIII ст. Греко-католицька церква Покрова Богородиці, с. Велькроп.

Рис. 5. Покров. 2004 р. Автор: Любомир Цап, м. Пряшів.

Другий варіант, так званий ростово-суздальський (пізніше названий московським) містить Діву Марію на тлі церкви й Вона сама держить покров піднятими руками.

Протягом століть іконографія Покрова частково змінювалася й доповнювалася місцевими реаліями. На таких іконах появлялися, напр., пізніші історичні особи, як Богдан Хмельницький¹⁴, імператриця Марія Терезія, Йосиф II, владика Мукачівської єпархії Андрій Бачинський¹⁵ та інші.

В Східній Словаччині збереглися обидва варіанти іконографії Покрова. Правда, перший знаємо тільки на основі ікони празника¹⁶. Найчастіше трапляється другий варіант з певними відмінностями. Хоча найдавніші відомі нам церкви Покрова побудовані в Східній Словаччині тільки на початку XVIII ст. (напр. Шандал, 1700 р., Бенядиківці, 1700 р., Сачурів, 1709 р., Рошківці, 1730 р.), все ж таки і в Словаччині повинні були бути такі церкви набагато скоріше, а не із запізненням за Київською метрополією на 500-600 років. Підтвердженням цього могла би бути церква в с. Кленов біля Пряшева, яку декотрі наводять як церкву Покрова вже за 1370 р. Непрямо про це свідчать й самі ікони, що збереглися не лише в храмах Покрова (напр. Миролія, 1770

р., Крижі, 1852 р.), але і в церквах з іншими патроцініями (напр. Шеметківці, Шариський Щавник), і були написані ще в другій половині XVII ст. Належить до них й ікона Покрова з с. Реґетівка (1652 р.)¹⁷ з цікаво трактованою архітектурою з ренесансними аркадами та балюстрадами. Самозрозуміло, рідко коли бракує ікона Покрова в ряді празників.

Найновіші ікони Покрова не раз містять історичні постаті місцевої Греко-католицької церкви, наприклад, благословенного владика П. П. Ґойдича 18.

У XVIII ст. і в храмах Східної Словаччини поширюється західний тип Богородиці Покровительки – *Mater Misericordia*, де велика фігура Божої Матері бере під свій плащ представників всіх шарів населення. З другої половини 19 ст. спостерігаємо певне повернення до східних традицій і завдяки малярам з родини Богданських (Луків). Відносно багату церкву Покрова Богородиці побудували в 20 ст. (27, з них 12 православних).

Другим найчастішим Богородичним храмовим святом в церквах Східної Словаччини, після Покрова, є Різдво Пресвятої Богородиці (61 греко-католицька та 8 православних церков) – дванадцяте свято, що відкриває церковний рік. Відзначають його, за декотрими авторами, з IV ст. В кожному разі так сталося не пізніше VI ст., коли імператор Юстиніан побудував в Константинополі церкву св. Анни.

Про походження та дитинство Богородиці канонічні Євангелія нічого не говорять. Основним джерелом даних про Діву Марію стали ранньохристиянські перекази, зафіксовані близько 130–140 рр. в апокрифі “Книга про

Рис. 6. Різдво Богородиці. Друга половина XVII ст. Греко-католицька церква арх. Михаїла, с. Мирольа.

Рис. 7. Різдво Богородиці. XIX ст. Греко-католицька церква Різдва Богородиці, с. Брусниця.

**Рис. 8. Успення. 1930 р. Православна Успенська церква, с. Лютина.
Всі світлини з архіву автора.**

народження Марії”, який пізніше дістав назву “Протоевангеліє Іакова”. З цього тексту виходить велика кількість інших письмових пам’яток (агіографічних, гомілетичних, гімнографічних).

Народження Богородиці було першим чудом серед подій, пов’язаних з історією спасіння світу. Якраз це стало причиною того, що образ Різдва Богородиці починає святочний ряд іконостаса в досліджуваних нами церквах і, samozрозуміло, стоїть на місці храмової ікони у згадуваній на початку великій кількості церков.

До найдавніших церков Різдва Богородиці в Східній Словаччині належать храми в селі Поляни (XIII ст., окр. Требішів), Вишня Олька (1720 р.), Лекаровце (1727 р.), Рафаївці (1750 р.), Михайлівці (1772 р.), Гачава (1789 р.). В округах Свидник, Стропків, Бардіїв та Снина, де тепер абсолютна більшість церков походить аж з XIX та XX ст., колись мусили бути набагато старші об’єкти, побудовані з дерева, що після певного часу були замінені мурованими храмами та новими іконами. Результатом цього є й те, що сьогодні найдавніші зображення Різдва Богородиці є ікони з ряду свят (напр. з села Владича, кінець XVII ст., невідомого місця походження з околиці Стропкова початку XVIII ст. та в багатьох церквах початку XVIII ст. – Тополя, Кальна Розтока, Руська Бистра та ін.).

Свято Успення (Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви

Марії; 15/28 серпня) – третє найчастіше Богородичне храмове свято церков східного обряду в Східній Словаччині (59 гр.-кат. та 8 прав.). На Заході воно відоме під назвою Взяття на небо Пресвятої Богородиці. Таке відрізнєння знайдемо й в Схематизмі Греко-католицької Пряшівської Єпархії за 1948 р. В Схематизмі тієї ж Церкви за 1994 рік вжита тільки друга назва.

Найдавніші збережені образи Успення відносяться до X та XI ст. Українсь-кі ікони Східної Словаччини належать вже до пам’яток XVII ст. (Мироля) та пізнішого часу. З точки зору іконографії вони досить різноманітні. Всі спираються на події, описані у відповідних текстах міней і інде, але їхні автори підходять до них по-своєму, без надання переваги якомусь одному взірцю. Буває, що на одній іконі поєднані східне Успення та західне Взяття Богородиці на небо¹⁹.

Поширення патроцінія Успення в руських селах Словаччини можна поєднати з його улюбленістю ще з періоду Київської держави XI віку. Непрямим доказом цього є ікони киевопечерських святих Антонія та Теодосія, датовані XVII ст., що

стали складовою частиною найдавніших іконостасів Східної Словаччини та інших західних українських етнічних регіонів як предели намісних ікон Богородиці.

Дослідження, хоча тільки часткове, трьох Богородичних патроціній церков візантійсько-словянського обряду Східної Словаччини та їхніх ікон підтвердило, що вони разом з іншими (західно)українськими пам'ятками творять одне ціле.

- 1 Згадаймо хоча б: Frický A. Ikony z východného Slovenska / Frický, Alexander. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1971; Tkáč Š. Ikony za 16. – 19. storočia na severovýchodnom Slovensku / Štefan Tkáč. – Bratislava: Tatran, 1980 (польською мовою) Tkáč Š. Ikony slowackie od XVI do XIX wieku / Štefan Tkáč. – Warszawa: Arkady, 1984.
- 2 В середовищі Греко-католицької Церкви в Словаччині на означення того, кому посвячений храм, користуються терміном “патроціній” (patrocínium). Тому й ми дали перевагу цьому слову. Автори в Україні схилиються до термінів “посвята”, “присвята”, “титул”, “титулатура”.
- 3 Слободян В. Церкви України. Перемишльська єпархія. – Львів: ІУ, 1998; Сирохман М. Церкви України. Закарпаття. – Львів: Видавництво “Мс”, 2000; Скочиляс І. Посвяти церков таїнству триєдиного Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр.) / Ігор Скочиляс // Християнські культу в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип. 2. [Львів, 2000]. – С. 87–92; Скочиляс І. Титулатура українських церков Галичини на початку 30-х років XVIII ст. / Ігор Скочиляс // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 року). – Львів: Логос, 1998. – С. 234; Слободян В. Посвяти церков Холмської єпархії / Василь Слободян // Християнські культу в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип. 2. [Львів, 2000]. – С. 93–96.
- 4 Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Eperiessiensis, pro Anno Domini MDCCCXXXVI. – Cassoviae: 1846; Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Eperiessiensis, pro Anno Domini 1884. – Eperjesini: 1884; Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioeceseos Fragopolitanae Fragopolitanae (Prešov – Prjašev) pro Anno Domini 1938. – Prešov: 1938; Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Fragopolitanae seu Prešovensis Administraturae Apostolicae Mukačensis et Hajdudorogensis, pro Anno Domini 1948. – Fragopoli: 1948; Schematismus Gréckokatolíckeho biskupstva 1994. – Prešov: Gréckokatolícke biskupstvo, 1994. – 188 s. Schematismus Gréckokatolíckej Prešovskej eparchie 2004. – Prešov: Gréckokatolícke biskupstvo, 2004. – 336 s.; Schematismus Gréckokatolíckej Prešovskej metropolie 2008. – Prešov: Petra, 2008.
- 5 Schematismus. Pravoslávna Cirkev v českých krajinách a na Slovensku // Pravoslávny kalendár. – Православний календар, 1996. – Prešov: Eparchiálna rada pravoslávnej Cirkvi v Prešove a Michalovciach, 1995. – S. 138–148.
- 6 Hudák J. Patrocíniá na Slovensku (súpis a historický vývin) / Ján Hudák. –

- Bratislava: Umenovedný ústav Slovenskej akadémie vied, 1984. – 463 s.; Judák, V. Katalóg patrocínii na Slovensku / Viliam Judák, Štefan Poláčik. – Bratislava: Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 2009. – 476 s.
- 7 Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. Том II. / Никодим П. Кондаков. – Петроградъ: Издание Отдмления Русскаго языка и Словесности Императорской Академіи Наукъ, 1915. – С. 93–103; Sendler E. Byzantské ikony Božej Matky / Egon Sendler. – Bratislava: Vydavateľstvo Oto Németh, 2006. – С. 116–125.
- 8 Александрович В. Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці / Володимир Александрович // *Mediavalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – Київ, 1994. – С. 48–49.
- 9 Александрович В. Иконография древнейшей украинской иконы Покрова Богоматери / Володимир Александрович // *Byzantinoslavica LIX (1998) Slovanský ústav. Euroslavica.* – Р. 125–135; Александрович В. “Богородиця Десятинна” – позірна старокиївська реліквія / Володимир Александрович // *Ruthenica.* – К., 2005. – Т. IV. – С. 161–168.
- 10 Пуцко В. Г. “Богородица Десятинная” и ранняя иконография Покрова / Василий Г. Пуцко // *Festschrift f?r Fairy von Lilienfeld (Erlangen, 1982).* – С. 355–373; Пуцко В. Г. Найдавніші ікони Покрови / Василь Пуцко // *Родовід. Наукові записки до історії культури України.* – 1994. – Ч. 8. – С. 3; Пуцко В. Г. Украинские и белорусские иконы Покрова XVII–XVIII вв.: истоки иконографической схемы / Василий Г. Пуцко // *Белорусский Сборник.* – Вып. 2. – СПб., 2002. – С. 39–41; Пуцко В. Икона Богородиці Пирогощії: з історії вивчення / Василь Пуцко // *Історія релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 року).* – Кн. 2. – Львів, 2003. – С. 582–586; Пуцко В. Г. Покров Богоматери: от реліквіи к видению (по материалам сакрального искусства на Руси / Василий Г. Пуцко // *Древняя Русь, 2005, № 21.* – С.; Пуцко В. Г. “Богородиця Десятинна” – міф чи історична реалія? / Василь Пуцко // – *Ruthenica.* – Т. V. – К., 2006. – С. 162–169.
- 11 Миляева Л. С. Памятник галицкой живописи XIII века / Лада С. Миляева // *Советская археология.* – 1965. № 3. – С. 249–258; Gębarowicz M. *Mater Misericordiae Misericordiae – Pokrow – Pokrowa w sztuce i legendzie Środkowo-Wschodniej Europy / Mieczysław Gębarowicz.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: PAN, Instytut Sztuki, Ossolineum, 1986. Сидор О. “Пресвята Діво Богородице! Покрий нас чудесним своїм покровом...” / Олег Сидор // *Християнські культури в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. Випуск 2.* – [Львів, 2000]. – С. 68–70; Стасенко В. Формування образу Покрови Богородиці в Галицькій книжковій гравюрі XVII ст. / Володимир Стасенко // *Народознавчі зошити. Двомісячник Інституту народознавства Національної Академії Наук України.* – 2000. – № 4. – С. 664–668; Віцязь С. Традиції шанування Божай Маці у белорусаў / Сергей Віцязь // *Християнські культури в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. Вип. 2.* – [Львів, 2000]. – С. 3–6; Вигоднік А. Ікони “Покрову Богородиці” в збірці Волинського краєзнавчого музею / Ангеліна Вигоднік // *Пам’ятки сакраль-*

- ного мистецтва Волині. Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції (Луцьк, 13–14 грудня 2001 року). – Луцьк: Надстир'я, 2001. – С. 31–34; Сkochиляс І. Богородичні сюжети в парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX століття / Ірина Сkochиляс // Український археологічний щорічник. Нова серія. Випуск 7. Український археологічний збірник. – Т. 10. – Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2002. – С. 151–173; Косів Р. Іконографія Богородиці в західноукраїнських іконах Покрови XIV–XVII ст.: традиції та впливи / Роксолана Косів // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Вип. 10. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 41–49; Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. / Патріарх Димитрій (Ярема). – Львів: Видавництво “Друкарські куншти”, 2005. – С. 39–42, 398–402.
- 12 Членова Л. Г. К вопросу атрибуции древних икон из собрания Национального Художественного музея Украины с помощью радиоуглеродного метода. – Восточноевропейский археологический журнал. – 2001 (ноябрь–декабрь). – № 6 (13). (<http://archaeology.kiev.ua/journal/061101/chlenova.htm>).
- 13 Збережені ікони дослідники датують неоднозначно: то першою половиною XIV с. (Лаурина Вера К., Пушкарев Василий А. Новгородская икона XII–XVII веков. Альбом. – Л.: Аврора, 1983. – С. 287), то 1399 р. чи кінцем XIV с. (Пуцко В. Найдавніші ікони Покрови / Василь Пуцко // Родовід. Наукові записки до історії культури України. – 1994. – Ч. 8. – С. 34, 37).
- 14 Plochy S. Tsars and Cossacks. A Study in Iconography / Serhii Plochy. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002. – С. 46–47. – Рис. 7.
- 15 Puskás B. A görög katolikus egyház művészete. A történelmi magyarországon. Hagyomány és megújulás / Bernadett Puskás. – Budapest, 2008. – Рис. 118.
- 16 Покров Богородиці. Ікона з с. Кожухівці, початок XVIII ст. Нині в фондах Східнословачького музею м. Кошиці. Інв. № S 18 (133/28, 772/81).
- 17 Донедавна була в приватній збірці Г. К. в Бардієві.
- 18 Автор: реставратор та іконописець Любомир Цап, м. Пряшів. 2005 р.
- 19 Грешлик В. Ікони українців Східної Словаччини XVIII століття / Владислав Грешлик // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 1. – С. 29.
- Текст статті є складовою частиною проекту VEGA 1/0929/11.

Summary

Vladislav Grešlík

Patrociniums of the Byzantine-Slavonic Rite Churches in Eastern Slovakia and their icons

(Introductory notes)

There are certain moments connected with the patrociniums of the Byzantine-Slavonic rite churches from the earliest ages to year of 1995 mentioned in the article. On the base of conserved monuments (churches, icons) we elucidate the most characteristic examples of the icon painting of Eastern Slovakia of 17th-21st centuries.

Keywords: churches, patrocinium icons, Pokrov (Protection of the Mother of God), Birth of the Virgin, Dormition of the Virgin, Eastern Slovakia.